

تئوری و تئوری سازی*

احمد جعفر نژاد

عضو هیئت علمی گروه مدیریت

چکیده : تئوری یک فعالیت ذهنی و فرآیند ایجاد افکار و ایده‌ها بی‌است‌کسسه
چرایی رخداد حوادث را تبیین می‌کند. از تعاریف و بحث‌های متعدد در مورد تئوری
چهار عنصر اساسی بعنوان پایه‌های مهم آن استنباط می‌شود که عبارتند از :
مفاهیم ، گزاره‌ها و اشکال منطقی و روش‌های جهت تشریح این موضوع در علم اجتماع است .

۱- تئوری مجموعه‌ایست از تعاریف و
پیشنهادهای دربار تعدادی متغیر بهم پیوسته ،
که هم‌این تعاریفها و پیشنهادهای بعد منظم و مدونی
از وقایع و پدیده‌هایی را که در اشیاء
همبستگیها و تداخل این متغیرها بوجود می‌آید
ارائه می‌دهد .^۱

۲- مجموعه بهم پیوسته و نظام یافته‌های از
گفتارها را که بیانگر بخشی از واقعیت
باشد تئوری نامند .^۲

۳- تجربه‌گرایان معتقدند که : نظریه‌کوشی
است عملی در راه جمع‌آوری شواهد و یافته‌های

واژه تئوری (Theory) بطوریکه از فرهنگ
وبسترو سائیر فرهنگها مستفاد می‌گردد از زیشه
یونانی تئوریا (Theoria) گرفته شده که مفهوم
کلی آن تحقیق و بررسی و ملاحظه کردن است . از
آنجا که کلمه تئو (Theo) به معنی خدا و عرش
اعلی می باشد و علم و فلسفه در آغاز زبیش از هر
چیز در پی شناخت هستی و تفکر در باره ذات باری
تعالی بوده ، می‌توان استنباط کرد که تئوری
یا تئوریا به معنی اندیشیدن و تفحص و تحقیق
در باره خدا و مخلوقات خداست . اما امروزه این
واژه با مفهوم وسیع‌تر و با معانی گوناگونی
مورد استفاده قرار می‌گیرد . در اینجا به چند
تعریف از تئوری (نظریه) می‌پردازیم :

* Theory and Theory Building

۱. سیف نراقی ، مریم و عزت‌ا... نادری ، روشهای تحقیق در علوم انسانی با تاکید بر علوم

تربیتی ، تهران ۱۳۵۹ .

۲. فرامرز رفیع پور ، کندو کاوها و پنداشته‌ها ، مقدمه‌ای بر روش‌شناخت جامعه و تحقیقات

اجتماعی . تهران ، شرکت سهامی انتشار ، ۱۳۶۰

تجربی و برقرار کردن همبستگی بین یافته‌ها و تبیین آنها از طریق استقراء بدون بکار بردن هرگونه تصورات و تخیلات و توضیح اضافه بر مشاهدات تجربی، یعنی یک رابطه علت و معلولی بین پدیده‌ها. این تعریف نزد عقل‌گرایان غیرقابل قبول است. زیرا تاریخ علم نشان می‌دهد که تئوریها از طریق استقراء بدست نمی‌آیند یا اگر از این طریق بدست آیند نزد آنها به اندازه‌ای محدود است که نمی‌توان آنرا تئوری نامید.

۴- تئوری بررسی کلی و وسیع مسائل از راه تفکر و تخیل است بدون اینکه این بررسی الزاماً را بطنه‌ای با عمل داشته باشد. دو نکته از این تعریف برمی‌آید: یکی فرضیه‌ای بودن تئوری و دیگری رابطه کم‌آن با عمل.^۳

۵- تئوری مجموعه‌ای از مفاهیم است که بنحوی منطقی تنظیم شده و رابطه احتمالی میان دو پدیده یا بیشتر را بیان می‌کند. به بیان دیگر تئوری به تبیین نسبتاً "پایدار میان واقعیت‌های عینی می‌پردازد و هدف کشف روابط بین پدیده‌هاست.^۴

۶- در تعریف دیگری آمده است: "با هم‌نگری با معضای متعدد در قالب یک مجموعه پیوسته و منطقی که به کمک آن می‌توان تعدادی از پدیده‌ها را تبیین کرد.

آنچه مسلم است تئوری یک فعالیت ذهنی و فرآیند ایجاد افکار و ایده‌هایی می‌باشد که جرایبی رخداد حوادث را تبیین می‌کند.^۵

هدف تئوری شناخت واقعیتها و تسلط بر آنهاست بهمین دلیل معرفت علمی پیوسته در صد کشف واقعیتها یا مرئی می‌باشد. مهمترین ویژگی تئوری تجربه‌پذیری آن است، یعنی بتوان در پرتو آزمون پیش‌صحت یا سقم آنرا تایید کرد. در همه علوم مخصوصاً علوم اجتماعی تئوری و عمل مکمل یکدیگر بوده و باید بعنوان دو رکن بهم پیوسته مورد توجه قرار گیرد. همان‌طور که تئوری وسیله راهنمایی محقق در امر تحقیق می‌باشد، تجربه هم محک محقق برای تشخیص واقعیت است.

تئوری هر چه باشد از راه‌های جهات نارساست و دقیقاً "با واقعیت عینی منطبق نمی‌شود. تفکر نظری، و جدی‌راه‌های ملاحظاتی انتقادی در مورد هر دیدگاهی است. غالباً "چنین فکری شود که نظریه‌ها با مقوله‌های بااهمیت‌تر از شیوه‌ای عملی تلفیق شود، چه در سطح شعور عام میان نه‌وجه در دیدگاه‌های نظام یافته. ما فکری کنیم آنچه که در زمینه‌های عملی ما رابطه اشتباه می‌اندازد می‌تواند با توجه و تکیه بیشتر بر تئوری جبران شود. تئوری به عنوان یک مقوله با معنا، بخش ضروری کاربرد بوده و لذا لازم است نظریه اجتماعی در رابطه صریح و روشنی با عمل اجتماعی قرار گیرد. همگی ما چه در زندگی روزمره و چه در انتخاب‌های خود به درست یا به غلط تئورسین اجتماعی هستیم و در هر موردی که پیش‌آید اظها نظر می‌کنیم و مدل ذهنی‌مان در عمل و کارمان نفوذ می‌کند. در یک برخورد اولیه ممکن است معنای این حرف این باشد که هر یک از ما دارای دنیای ذهنی، نظام‌رزشی و اصولی اعتقادی هستیم که هدایت‌کننده اعمال ما است. بطور خلاصه ما در عمل همواره نظریه‌هایی را بکار می‌گیریم و روابط امور را در نظام فکری خود تحلیل می‌کنیم. در مرحله بعدی می‌توان تئوری را در یک سطح مشخص تر در نظر گرفت.

۲. ر. ک. کندوها و پنداشته‌ها

۴. حسین ادیبی: نظریه‌های جامعه‌شناسی، تهران. انتشارات آکا، ۱۳۵۸

5. J. Turner, The Structure of sociological Theory, Homewood, Illinois 1984, chap.1.

معمولا "ما نظریه‌ها بی‌رابطه‌ها را می‌گیریم که نه از جهان ذهنی خود ما بلکه از جای دیگر اقتباس شده است. یعنی اکثرا "خودمبدع‌تئوری‌نیستیم، از یکسو وجهی از نظریه‌پردازیها را در وجود خود داریم و در عین حال چهره‌های خاصی از انواع تئوری‌های جامعه‌شناختی، روانشناختی، اخلاقی و سیاسی را در رابطه با فعالیت‌های عملی خود به کار می‌گیریم.

مطمئنا "یکی از دلایل جذابیت دیدارشناسی این است که به همه انسانها یک پایگاه تئوری و تئوری‌پردازی می‌دهد. درست است که همه انسانها به کار می‌پردازند و در یک عمل اجتماعی درگیر هستند و حتی ممکن است عمل را از نظر جدا بدانند، لیکن بر حسب آنچه گفته شد آنقدر هماهنگی در مقوله‌ها از یکدیگر جدا نبوده و کاملاً به یکدیگر پیوسته اند و رابطه آنها در حرکت و در طول زمان پیچیده‌تر می‌شود.^۶

معلوم است که نظریه و عمل از دو مقوله منطقی جداگانه و دارای ملزومات و اهمیت متفاوتی هستند. اصطلاحات کارگرو و روشنفکر، کارشناس و کارفکری، عمل و نظریه و غیره تقابل آن دو مقوله را نشان می‌دهد ولی با دقت بیشتر می‌توان دریافت که اینها نیز به یکدیگر مربوطند.

در واقع دو مقوله تئوری و عمل حاصل مجموعه جریاناتی است که در یک جهان واقعی مرکب از ماده و معنی اتفاق می‌افتند. امروزه چه در علوم دقیقه و چه در علوم انسانی ثابت شده است که بین تئوری‌پردازی و عمل کردن تحت تاثیر فعالیت ذهنی، پیوستگی وجود دارد و سازمان دادن به فکر و فعالیت صورت یک امری نظری پیدا می‌کند و این امر ایجاب می‌کند که نظریه‌ها با عمل در ارتباط باشند و نتوان برای هیچیک از آنها استقلال قائل شد.

در میان تعاریف و ادعاهای متعدد در باره تئوری، چهار عنصر مشترک وجود دارد: فهم اینکه هر یک چه چیزی را ارائه می‌کند قدم اول هر تئوری است. این عناصر عبارتند از:

- ۱- مفاهیم
- ۲- متغیرها
- ۳- گزاره‌ها (بیانات)
- ۴- اشکال (Formats)

مفاهیم: بلوکهای اساسی ساختمان تئوری^۷

تئوریها از مفاهیم ساخته می‌شوند. مفاهیم بر پدیده‌ها دلالت می‌کند. دلالتی که خصائص و ویژگیهای پدیده‌های هستی را متمایز می‌سازد. برای مثال: تصورات آنها، پروتونها، نوترونها و غیره مفاهیم هستند که به پدیده‌های مشخص و برای مقاصد تحلیلی خاص اشاره کرده و آنها را متمایز می‌سازند. همچنین مفاهیم اجتماعی مانند گروه، سازمان رسمی، قدرت، کنش متقابل، فرم، نقش، اجتماعی شدن، پایگاه اجتماعی و غیره می‌باشد. هر اصطلاح یک مفهوم است که جنبه‌هایی از دنیای اجتماعی را برای یک مقصد خاص بطور بنیادی مورد توجه قرار می‌دهد.

مفاهیم از تعاریف بنا شده‌اند. تعریف یک سیستم اصطلاحات است همانند جملات در یک زبان. نمادهای منطق یا ریاضی محققین را آگاه می‌سازند که پدیده‌ها با این مفاهیم بیان شده‌اند.

بعنوان مثال مفهوم تعارض تنها وقتی معنی دارد که تعریف شود. یک تعریف اجتماعی این است که "تعارض کنش متقابل میان واحدهای اجتماعی است که در آن یک واحد تلاش می‌کند تا دیگری را از فهم هدفهایش باز دارد". چنین تعریفی تصور پدیده‌ای را که با مفاهیم بیان نمی‌شود ممکن می‌سازد. مفاهیمی که در ساختن یک تئوری مفیدند دارای خصالت

۶. جزوه درسی نظریه‌های جامعه‌شناسی دکتر غلامعباس توسلی، دانشکده علوم اجتماعی و تعاون دانشگاه تهران.

۱- مفاهیمی که به‌سازگاری پدیده‌ها را نشان می‌دهد.

۲- مفاهیمی که به سطوح و درجات مختلف پدیده‌ها اشاره می‌کنند.

برای تئوری علمی نوعاً "مفاهیمی مطلق" هستند که به متغیرهای مناسب مربوط شوند. این نوع مفاهیم ما را مجاز می‌سازد تا حوادث و وضعیتهای مختلف را بر حسب اندازه، وزن، شدت، انسجام و نظایر آنها از هم تشخیص دهیم. برای مثال ملاحظه‌توده‌ای از مردم بعنوان گروه، نشان نمی‌دهد که چه نوع گروهی است یا چطور در رابطه با دیگر گروهها بر حسب معیارهایی همچون اندازه، بهم‌پیوستگی و اختلاف‌قرارز دارد. بنا براین در مفاهیم تئوری علمی می‌بایست ویژگیهای متغیر بیان شود، زیرا فهم وقایع دنیا زمندان تصور است که چگونه تنوع در یک پدیده به تنوع در دیگری مربوط می‌شود.

پرساخته‌ها (Constructs)

پرساخته‌ها مفاهیمی پیچیده‌استنباط شده هستند. هستند که اغلب با مفاهیم بجای یکدیگر مورد استفاده قرار می‌گیرند. پرساخته‌ها دو نوع اند: درون‌زا و برون‌زا.

پرساخته‌درون‌زا: پرساخته‌ای که در یک تئوری توسط یک یا چند پرساخته دیگر اعمال درون‌زا و برون‌زا، در داخل خود تئوری به وجود آید.

پرساخته‌برون‌زا: در یک تئوری پرساخته‌ای که موجب پرساخته‌های دیگر می‌شود، ولی خودش علت معینی در دل تئوری ندارد.^۹

ویژه‌ای هستند. آنها تلاش می‌کنند تا معنای یکسانی برای همه استفاده‌کنندگان آن فراهم سازند. لیکن چون غالباً "با بیان روزمره بکارگرفته می‌شوند، اجتناب از کلماتی که معنای مختلف دارند برای دانشمندان مشکل است. مفاهیم بر چند قسم است: بعضی نماینده یا نماد واقعیت عینی و قابل تشخیص می‌باشند مفاهیم مسلمان، یهودی، خودکشی از این دسته هستند. برخی از مفاهیم جنبه انتزاعی داشته و به‌سازگاری قابل تشخیص نیستند. مفاهیم "طبقه"، "نهاد"، "گروه"، و "زمان" از جمله مفاهیم انتزاعی‌اند. مفاهیم انتزاعی به زمینه خاصی که مفاهیم ملموس در آن هست پیوند نخورده‌اند. آنها به وضعیتها و حوادث ویژه تعالی می‌بخشند و بر خصوصیات مشترک حوادث و موقعیتهای مشابه دلالت دارند. اهمیت انتزاع و تجربه را شاید بتوان با این حقیقت بیان کرد که قرن‌ها مردم افتادن سیب از درخت را دیده‌اند اما فهم واقعی این پدیده تنها با مفهوم انتزاعی تر جاذبه مکان پذیر می‌شود و تبیین نظری رخدادهای مشابه زیادی که بیش از افتادن سیب از درخت اهمیت دارند مجاز می‌سازد. مفاهیم انتزاعی چگونه به دنیای حوادث روزمره مربوط می‌شود؟ بسیاری از مفاهیم نظری زمانها و مکانهای خاص را تعالی می‌بخشند. مفاهیم انتزاعی اغلب همراه یک رشته جملات و بیانات شناخته‌شده تحت عنوان تعاریف عملیاتی می‌باشند. یک مفهوم انتزاعی از طریق انواع تعاریف به حوادث تجربی ربط پیدا می‌کند.^۸

متغیرها. بعنوان نوعی مفهوم مهم

برای ساختن تئوری دو نوع کلی از مفاهیم را می‌توان طرح کرد.

1. Turner, The structure of sociological theory, Homewood, Illinois 1984, Ibid, chap.1.

2. John, Thomas, The structure of scientific Revolution, 2nd Ed; University of Chicago Press 1970, chap 1.

بیانات تئوریکی

(Theoretical Statements)

مفاهیم به وسیله بیانات تئوریکی بهم مربوط می‌شوند. یک مفهوم صرفاً "به وجود یک پدیده اشاره دارد. یک متغیر دیدن تنوع در پدیده‌ها را ممکن می‌سازد اما علم‌پایستی بیشتر از نشان دادن و توصیف تغییرات در دنیا باشد. هدف‌هایی فهم این است که چگونه پدیده‌ها و حوادث به یکدیگر مربوط می‌شوند. برای مثال فرمول مشهور $E=mc^2$ به فیزیکدان امکان دیدن و فهمیدن محاسبات میان انرژی، سرعت و ماده را می‌دهد. این فرمول یک بیان تئوریکی است. زیرا مفاهیم را بهم پیوند داده و دانشمندان از ارتباط آنها آگاه می‌شوند.

مثلاً "در علوم اجتماعی (جامعه‌شناسی) - مفهوم تعارض می‌گوید که اشکال مختلف کنش متقابل خصمانه در دنیای اجتماعی وجود دارد. مفهوم واحد اجتماعی نشان دهنده این است که افراد در انواع مختلف الگوهای جمعی سازماندهی می‌شوند. مفهوم نسجام نشان‌دهنده این واقعیت است که واحدهای اجتماعی از درجه همبستگی و اتحاد داخلی مختلف برخوردارند. بیان تئوریکی زیر رابطه بین این مفاهیم را می‌نمایاند:

"هرچه درجه تعارض میان واحدهای اجتماعی بیشتر باشد درجه انسجام داخلی هر واحد اجتماعی بیشتر است". این یک بیان تئوریکی است زیرا رابطه پدیده اجتماعی، تعارض، واحدهای اجتماعی و انسجام را بیان می‌کند.

البته ممکن است بیان حق نباشد زیرا می‌توان رابطه‌ها را مورد آزمون قرار داد و اگر شرطابق داشت آن‌گاه بیان تئوریکی قابلیت اثبات

بیشتری دارد.

بندرت بیانات نظری تنها و منحصر به فرد هستند و معمولاً "در یک سیستم بیانات سازماندهی می‌شوند. پس هر چه مفاهیم ارتباط بیشتری با هم داشته باشند بیانات بستگی درونی بیشتری دارند.

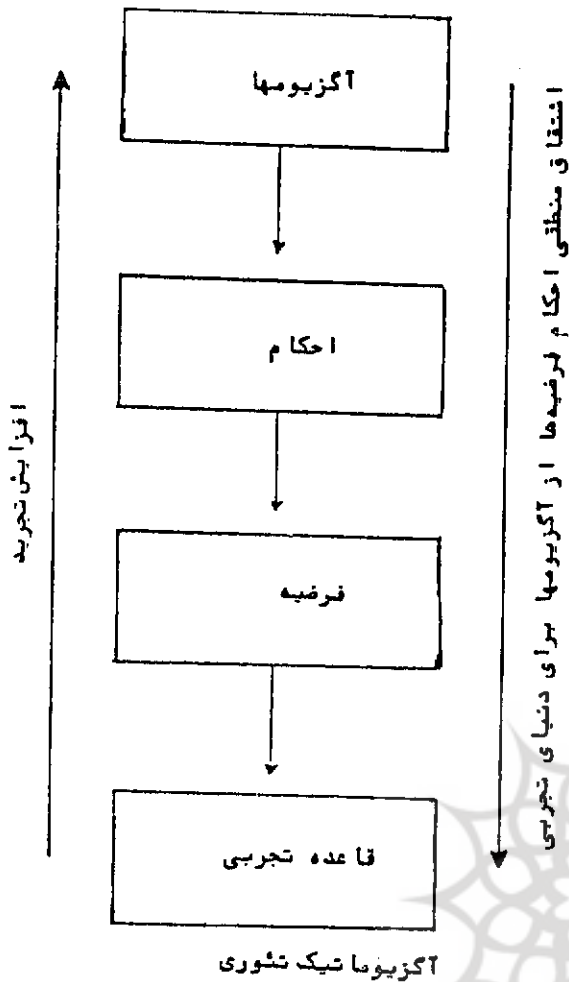
اشکال تئوری (Formats)

بیانات ممکن است در شکلهای مختلف به کار روند. هنگامی که در باره اشکال مختلف بحث می‌شود صرفاً "برای نکته کلی تاکید می‌شود که بیانات تئوریکی باید طبق قواعد منطبق با اصول منظم مورد استفاده تئوری پرداز قرار گیرد. هر چند در ساختن تئوری وظیفه‌های مشکلتر از سازماندهی منظم بیانات نیست.

شکل عمده برای بیانات نظری منظم در علم جامعه‌شناسی وجود دارد که عبارتند از: ۱- تعارض و انسجام - برای بند علی - تیپ بندی و نوع بندی

اشکال اگزومیاتیک

سازمان اگزومیاتیک بیانات نظری شامل عناصر زیر است. اولاً "یک مجموعه مفاهیم را شامل می‌شود که در آن بعضی مفاهیم انتزاعی و بعضی دیگر عینی‌اند. ثانیاً "همواره مجموعه‌ای از بیانات موجود وضعیت‌ها یا پدیده‌ها را می‌توانند تشریح می‌کنند. این بیانات چیزی به نام "میکدان شرایط تئوری" را می‌سازند. ثالثاً "بیانات رابطه‌ای در یک نظم سلسله مراتبی مطرح می‌شوند. در بالای سلسله مراتب اگزومیاتیک بیانات خیلی انتزاعی قرار

شکل (۱)

دارند که سایر بیانات نظری کلاً از آن منتج می‌شوند (این بیانات را احکام نامند) انتخاب آگزیومها معمولاً با معیارها انجام می‌شود.

- الف) آگزیومها باید سازگار با یکدیگر باشند هر چند الزاماً نباید مرتبط با یکدیگر باشند.
- ب) آگزیومها باید خیلی انتزاعی باشند.
- ج) باید روابط بین مفاهیم انتزاعی را بیان کنند.
- د) این روابط باید شبه‌قانون باشند. بطوریکه احکام عینی‌تر منتج از آنها نباشند و وسیله بررسی‌های تجربی بطل شده باشند.
- ه) آگزیومها باید دارای قابلیت توجیه و درک مستقیم باشند بطوری که حقیقت آنها به صورت بدیهی آشکار شود.

چندین مزیت برای این نوع تئوری قائل شده‌اند. یکی اینکه مفاهیم انتزاعی دربرگیرنده طیف وسیعی از پدیده‌های مرتبط است. این مفاهیم انتزاعی مستقیماً قابل اندازه‌گیری نیستند. زیرا بطور منطقی با احکام مشخص تئوری قابل اندازه‌گیری گره خورده‌اند، بطوری که وقتی مورد آزمایش قرار می‌گیرند می‌توانند غیر مستقیم احکام و آگزیومهای انتزاعی‌تر را به آزمایشات تجربی ربط دهند. بنا بر این صرف ارتباط درونی - منطقی احکام و آگزیومها می‌تواند تحقیق را موثرتر کند. کاربردیک سیستم منطقی جهت استنتاج احکام از آگزیومهای انتزاعی می‌تواند احکام جالبی به وجود آورد که روابط ناشناخته و پیش‌بینی‌نشده قبلی را در میان پدیده‌های اجتماعی مشخص سازد. (شکل شماره ۱)

اشکال فرایند علی:

Causal Process Format

شکل فرایند علی تئوری پرداز نوعاً "ویژگی‌های زیر را دارد:

اولاً "شبه تئوری آگزیوماتیک هم‌شامل

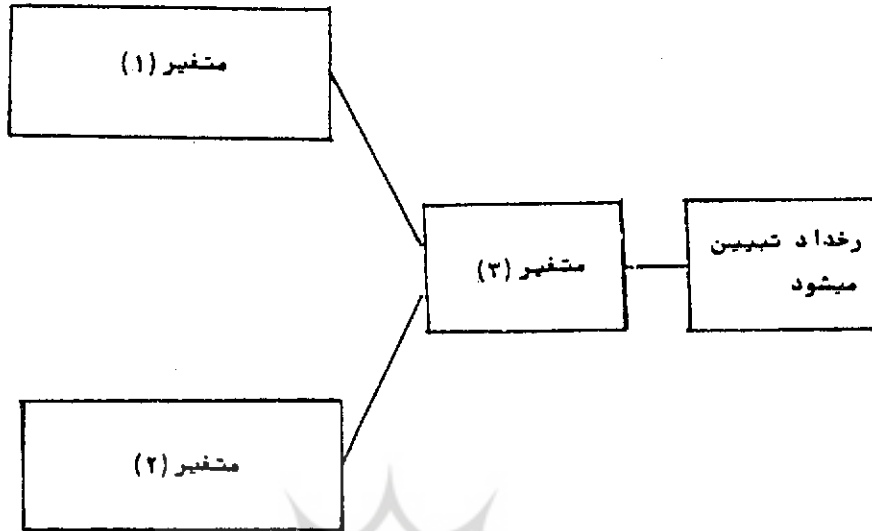
مفهوم ذهنی و هم مفهوم عینی با تعاریف عملی مناسب است.

ثانیاً "همانند تئوری آگزیوماتیک مجموعه‌ای از بیانات علی را بوجود می‌آورد.

ثالثاً "برخلاف تئوری آگزیوماتیک شکل فرآیند علی مجموعه‌ای از بیانات علی را ارائه می‌کند که اثریک متغیر بر روی دیگری را بدون ایجاد سلسله مراتب منظم از بیانات تشریح می‌کند.

فرآیندهای علی از اهمیت یکسانی برخوردارند اگرچه بعضی متغیرها مستقل آشکارا بر روی متغیرهای مستقل دیگر تا شریب‌شتر دارند. بنا بر این در حالیکه فرمهای آگزیوماتیک به سلسله مراتب بیانات ناشی از آگزیومها شباهت دارد، شکل فرآیند علی شبهه یک

دیاگرامی است که نمودارها، مسیرهای تاثیر علی در میان متغیرهای منتخب را نشان می‌دهند. ¹¹ (شکل شماره ۲)

فرآیند علی تئوری

نکل (۲).

اشکال نوع بندی و طبقه بندی تئوری

استراتژی نوع بندی یا طبقه بندی با اشکال فوق الذکر متفاوت است. اولاً "توجه به توسعه احکام نیست، بلکه مشاهده یک پدیده بعنوان یک عنصر در میان ترکیب پدیده‌ها مهم است. ثانیاً "ابعاد معیارهای اصلی پدیده‌ها باید طبقه بندی گشته و رسماً "بیان گردند. این معیارها محققین را قادر به تمایز بین حوادث و قرار دادن آنها در مقوله مناسب میان سیستم بزرگتر مقولات می‌سازد. ثالثاً "یک کوشش جامع جهت یافتن مکان وقایع تجربی در میان سیستم مقولات گسترده تر موجب نوعی فهم جهان می‌گردد. برای مثال جدول تناوبی در شیمی یا طرح طبقه بندی انواع در زیست شناسی مثال‌هایی برای این شکل تئوری هستند. (شکل شماره ۳)

نکل (۳)

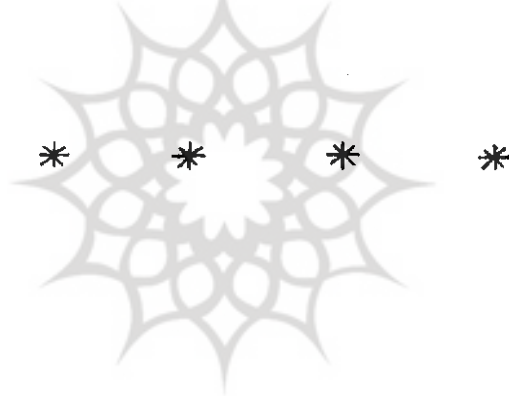
a	b	c	d

نوع بندی و طبقه بندی تئوری

11. Fred Dansereau and others: Theory Testing in organizational Behavior, prentice-Hall,

 منابع

1. Turner, J., the Structure of Sociological Theory, Homewood , Illinois 1984 PP2
2. Dubin, N., Theory Building, The Free Press division of Macmillan 1969 Chap 2
3. Kuhn, Thomas., The Structure of Scientific Revolution, 2nd Ed , University of Chicago Press 1970.
4. Turner, Jonathan and Leonard Beeghley; The Emergence of sociological Theory, The Dorsey Press Georgetown 1981 PP 4.
5. Dansereau, Fred and Others: Theory Testing In Organizational Behavior, Prentice-Hall, 1984 Chap 1

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی